

אתר דעת * לימודים * גיליון 19 * תשפ"ג * 2022/23

עגנון מסווה את טרוניותיו כלפי שמים

יצחק יפין

ש"י עגנון, האוהב הגדול של ישראל וא-לוהיו, איננו נמנע מלבקר בסיפוריו את מה שהוא מזהה כעוולה. הוא מוחה על העוולות החברתיות בקהילות ישראל וגם זועק את נאקתו של עם ישראל שלקח מיד השם כפלים אם לא שבעתיים על כל חטאותיו. את מחאותיו הוא מביע בדרכו האמנותית, המעודנת והמרומזת, ולעיתים אף הנסתרת. בשלושת הסיפורים שבהם נדון ברשימה זאת, משמיע עגנון את זעקתו כלפי השמים על יתר הסבל של עם ישראל. הזעקה, כפי שניתן להבין מכותרת הרשימה, נמצאת ברובד הסמוי של הסיפורים.

מחולת המוות או הנאהבים והנעימים (1)

סיפור קצר מאת ש"י עגנון שבו מסופר על חתונה יהודית שנקטעה באופן מחריד כאשר הפריץ רצח את החתן וחטף את הכלה. גם היא לא האריכה ימים בארמון הפריץ ובלחץ יגונה נפחה נפשה ותמות. הסיפור מסתיים בתיאור החתן והכלה היוצאים מקבריהם בלילות ומחוללים ביחד את מחולת המוות.

מהעלילה כפשוטה ברור לכאורה מי הוא האיש הרע שבסיפור. ואולם ארנה גולן במאמרה ב"מולד" (2) הבחינה בתופעה מעניינת: בתיאור הדמויות השזור בביטויים מהמקרא, כל הפסוקים המתארים את הפריץ הינם כאלה שנושאים איתם דווקא קונוטציות חיוביות, כאשר חלקם הגדול מתייחס לקב"ה עצמו. לעומת זאת, הארמזים המתארים את קורבנותיו היהודים של הפריץ הם שליליים. לדוגמא, בפסוקים מישעיהו ס"ג המתארים את נקמתו של הקב"ה בגויים בזמן הגאולה, הקב"ה מתואר כ"חמוץ בגדים", וגם הפריץ בסיפור מתואר כ"חמוץ בגדים". לעומת זאת את החתן הנרצח מתאר עגנון במילים "יז נצחו", ביטוי המתייחס באותו פרק בישעיהו דווקא לגויים המובסים.

ומכאן מסיקה ארנה גולן: הפריץ נמשל לקב"ה, החתן שנרצח נמשל לגויים אויבי ישראל.

בכך הופכת ארנה גולן את כוונתו הגלויה של המספר ומפרשת את הסיפור כביקורת על החברה היהודית. על אבי הכלה המנסה להתחכם עם תקנות השוויון החברתי שחוקק הוועד היהודי ועל מוסד הנישואין היהודי שאיננו מבוסס על אהבה. לעומת זאת הפריץ "משמש כמוציא לפועל של הצדק העליון". ניצה בן דב בספרה "אהבות לא מאושרות" (3) מוסיפה שעגנון רומז גם לקשר קודם של הכלה עם הפריץ.

על היפוך דרמטי הזה בפרשנות של הסיפור צריך לשאול: האמנם היו האב ובתו עד כדי כך חטאים שהגיע להם עונש כל כך לא מידתי? והרי בסיפור מתוארות גם תכונותיהם החיוביות. האמנם הפנה עגנון עורף לסיפור המכונן של קידוש השם בעם ישראל ולימד סנגוריה על רוצחיו?

אני מבקש להציע פירוש אחר, שאף הוא נובע מהרובד הסמוי של הסיפור ואף הוא מסתמך על ממצאיה החשובים של ארנה גולן.

הרמב"ם בהקדמה ל"מורה נבוכים" (4) מלמד על דרכים להסתרה ולהסוואה של מסרים ותובנות. אחת מהשיטות שמלמד הרמב"ם היא דיבור במשלים ובחידות. את המשל ניתן להמשיך ולעבד, כשאחת הדרכים היא "הבנת המשל כאילו הוא הנמשל או הבנת הנמשל כאילו הוא משל". יש להניח שעגנון הכיר את הקדמת הרמב"ם ואף עשה בה שימוש בסיפוריו בכדי לאתגר את קוראיו. גם הלל ברזל, במאמרו "עגנון גלוי ונעלם" (5), אומר שאצל עגנון "בטלות המחיצות שבין משל לנמשל, סמל ומסומל, --- רודפים זה את זה, מתחלפים ומאירים זה אחד את חברו". לפיכך את הקריאה של ארנה גולן שעל פיה הפריץ שבסיפור נמשל לקב"ה, ניתן להפוך ולקרוא שהקב"ה הוא זה שנמשל לפריץ.

לפי פירוש זה ביקורתו וזעקתו של עגנון היא כלפי מרום: ראה השם והביטה, הסתכל כמו מי אתה נראה כביכול. באירוניה של הפוך על הפוך מביא עגנון לבוש אמנותי לקושייתו הקשה על הצדק האלוקי.

כנגד המנגן (6 עמ'35)

הסיפור מתרחש ביפו של תחילת המאה הקודמת. מסופר בו בין היתר על שיחותיה ודיוניה של חבורה מבני העלייה השנייה. בין בני החבורה נמצאות שתי גרושותיו של הכנר היהודי המפורסם ויטוריו כרצונעליון. בעבר נשא הכנר לאישה את מאשא יסינובסקי שאותה הוא גרש, ונשא את הנסיכה מירה רמישווילי שעזבה למענו את בעלה הנסיך. שתי הגרושות הן חברות טובות ומנהלות יחדיו סלון לכובעים. ויטוריו כרצונעליון עצמו נמצא בחו"ל. הוא מופיע בכל העולם ולארץ ישראל איננו מגיע, מפאת כעסו על עם ישראל. רק לקראת סוף הסיפור הוא מגיע, מופיע בקונצרט נפלא ומחזיר את שתי גרושותיו.

סיפור זה ניתן להתפרש כאלגוריה על יחסי הקב"ה ועם ישראל, הגלות והגאולה.

הכנר ויטוריו כרצונעליון מסמל את הקב"ה. שמו מבטא ניצחון ועליונות (שרירותית, יש לומר). רבים מהמשפטים בסיפור המתארים אותו ככנר גדול משתמעים לשתי פנים, גם של המסמל וגם של המסומל.

דוגמאות:

תפארת עמנו הוא ובכבודו אנו מתכבדים --- נורא הוא על סביביו. (6 עמ' 36)
זה שנים הרבה לא הראה עצמו כרצונעליון בארץ ישראל מחמת כעסו על הארץ ועל יושביה (6 עמ' 84).

עיניו וליבו נתונים היו לעמו (6 עמ' 89).
מלכים ודוכסים (ש)שוחקים עלינו ואומרים כבר עזב אתכם כרצונעליון וסילק עיניו מכם (6 עמ' 36).

פעמים היו הרוחות מנשבות ופעמים היו דוממות, פעמים לטובה ופעמים לרעה, כרצון עליון עם ברואיו (6 עמ' 85).

המשפט האחרון איננו מתאר את הכנר אבל קרבת המילים איננה מותירה מקום לספק מהי הכוונה.

שתי גרושותיו, מאשא יסינבסקי כרצונעליון והנסיכה מירה רמישוילי כרצונעליון מסמלות את כנסת ישראל. הלל וייס שזיהה את אופיו האלגורי של "כנגן המנגן", משער שהשתיים הן אהלה ואהליבמה – ישראל ויהודה שבספר יחזקאל כ"ג (7 חלק ב עמ' 384). מירה היא הדומיננטית יותר. מחשבותיה ואהבתה לכרצונעליון מתוארות בפירוט רב יותר. היא גם נסיכה. בני ישראל בני מלכים הם.

דמות נוספת המשתתפת בסיפור היא אביגדור קרא. בפראג של המאה החמש עשרה הייתה דמות היסטורית של מקובל ופייטן בשם זה. אבל נראה שלא זה הוא אביגדור קרא של סיפורנו. אביגדור קרא של "כנגן המנגן" פרוש מהבריות וכותב ספר על כרצונעליון:

כל עיקרו בא לקרב ליבן של הבריות לחוכמה העליונה זו חכמת הנגינה האמתית --
- של ויטוריו כרצונעליון --- ספרו, גדול הוא מחמת כותבו וגדול הוא מחמת האומן שהספר נכתב עליו. (6 עמ' 84).

ע"פ מדרש רבה אביגדור הוא אחד משמותיו של משה רבינו: "עשר שמות נקראו לו למשה ירד חבר יקותיאל אביגדור" וכו'. (ויקרא רבה א.ג.) ולכן קרוב לשער שאביגדור קרא מסמל את משה רבינו הכותב את ספר התורה, ממש כמו הדוקטור נאמן וספרו מהסיפור "פת שלימה" (8). שם המשפחה קרא מרמז למקרא ולפסוקיו. כך מכמין עגנון רמז למעורבותו של בעל הסמכות האמונית והתורנית העליונה בסיפור.

מדוע גלינו מארצנו? הכול יודעים: מפני חטאינו. ואולם עגנון, באמצעות תיאור היחסים בין הכנר כרצונעליון לגרושותיו, מספר לנו סיפור שונה. מירה רמישווילי -

מזכרה דבריו של אביגדור קרא שהיה מוכיחה ואומר לה את עצמך גרמת למה שגרמת (6 עמ' 81).

זאת היא עמדתו של בן דמותו של משה רבנו, נציג הא-לוהים. לא כך רואה המספר את הסיבה לגירושים:

מאשא --- נתנה לו כל ליבה --- הרי שהיה צריך להכיר לה טובה, לבסוף הוציאה מביתו ולקח לו את מירה. ומירה אישה בת גדולים ואשתו של נסיך הייתה. לבסוף הוציאה מביתו והניחה בניכר ללא קורת גג ובלא כלום. שמא שמץ דבר מצא בה, לא כי, אלא לאחר שהניחה ביקש לו טעמים שונים להצדיק את מעשיו --- מירה נהגה יפה ממנו. לא חזרה אצל בעלה הראשון --- ואינה מדברת בגנותו של כרצונעליון אף על פי שגירשה. (6 עמ' 37).

דמותו של הכנר מתוארת כאמן אנוכי המרוכז באמנותו: יפים הם האומנים לאומנות ורעים הם לנשיהם (6 עמ' 77, משפט שמבטא גם ביקורת עצמית ארס-פואטית חריפה).

וכך מסנגר המחבר על עמו ושוטח את ביקורתו על מרירותה וארכה של הגלות שגזר עליו הקב"ה.

בסוף הסיפור ויטוריו כרצונעליון מחזיר את גרושותיו, מבצע קונצרט נפלא וקובע את ישיבתו בארץ ישראל. הסוף הטוב מסמל את הגאולה אך מעלה גם תמיהות.

ראשית הוא משונה בהכילו מוטיב של ביגמיה. מאות פסוקים, מדרשים ופיוטים המשווים את הגאולה לאיחוד בין הדוד לרעה, מעלים על נס את האקסקלוסיביות של אהבתם ההדדית. "אני לדודי ודודי לי". "אחת היא יונתי תמתי". מדוע בחר עגנון בסיום שכזה? גם ההנמקה ההלכתית של המספר שבארץ ישראל מותר לכאורה לשאת שתי נשים, איננה מבוססת, עד כמה שבדקתי.

שנית, פסקת הסיום של הסיפור מנוסחת באופן דרמטי ונמלץ:

מי מילל ומי פילל, סיפור --- יסתיים במעשה גדול ונורא --- עתה נשתוק, עתה נחריש ולא נערבב במילה יתרה את השמחה הגדולה לעתיד לבוא, שכמותה לא ראתה הארץ ואחריה על עפר מי יקום וכו' (6 עמ' 91)

סגנון זה איננו נמצא בהלימה עם הזרימה האיטית והשקטה של הסיפור בכללו. כידוע "כנגן המנגן" היה חלק מהרומן הגדול "תמול שלשום" ועגנון הפריד אותו ונמנע מלפרסם אותו בחייו. אולי מהסיבה שלא היה שלם עם הניסוח והסגנון. מכל מקום האופי המרומם והנמלץ של פסקת הסיום מחזק את ההשערה שמדובר באלגוריה על הגאולה.

כיסוי הדם או בד בבד (9 עמ' 51)

כיסוי הדם הוא מן הסיפורים הבודדים שבהם מתייחס עגנון ישירות לשואה. בפי גיבורו הראשי רבי הלל הוא שם את שאלת השאלות:

מה שכל יש בהריגת שליש מהאומה הישראלית ביד שיקוף משומם? (9 עמ' 96)

שתי תשובות לכך ניתן למצוא ברובד הגלוי. הראשונה ניתנת שתי שורות לפני השאלה:

בטחון גמור בשכל האלקי שהוא למעלה משכל יצוריו. (9 עמ' 96)

התשובה השנייה נמצאת לאורך הסיפור כולו בביקורת נוקבת על הריקבון החברתי העמוק והמתמשך שבהנהגת עם ישראל: פלגנות, פרוטקציוניזם, אכזריות, אנוכיות, חמדנות, אי צדק חלוקתי והתנשאות מעמדית. ומעל כולם המלשינות, שאותה קושר גיבור הסיפור ישירות לשואה:

אלמלא מלשינות ולשון הרע והתוועדות לרשות לא הייתה ציפורן אחת מישראל ניזוקת (9 עמ' 65).

ולמול תשובה זו עולה שוב שאלת המידתיות. אומר גרשון שקד (10): "הנחות אלה --- הקושרות בין ההתנהגות המוסרית של העם (החטא) לבין גורלו ההיסטורי (העונש) אינן מתקבלות על הדעת. --- אין הן סבירות כתשובה מוסרית ותאולוגית". ולכן גם בסיפור זה מתבקשת חשיפה של הדיאלוג שמנהל המחבר עם שר ההיסטוריה ברובד הסמוי. מיהו המייצג האלגורי של שר ההיסטוריה בסיפור? אומר רבי הלל:

אם לבעל הקרקס אתה מתכוון כבר אני אומר לך איני יודע עליו ולא כלום (9 עמ' 58)

ומפרש הלל וייס (7 חלק א עמ' 258) שרבי הלל "מרמז על האל שאין הוא יורד למידותיו ואין הוא מבין כיצד הוא מנהל את עולמו". ואולם לדעתי מי שמייצגת את האל היא דווקא גיטלי פרומטשיס, בעלת המשחטה לעופות באמריקה שבה עובד רבי הלל כשוחט. כמה מהמפרשים עמדו על הקשר הסמלי של מפעלה עם השואה, שבו:

שוחט הייתי תרנגולים ותרנגולות בלא שעור ובלא מספר. ארבע מאות, חמש מאות שש מאות בברכה אחת. (9 עמ' 68).

אומר הלל וייס: "שש מאות התרנגולות והשחיטה האינסופית שקולות כנגד שש מאות ריבוא יהודים שנשחטו בידי הנאצים" (7 חלק א עמ' 249). דווקא פרומטשיס, נציגת הקפיטליזם החזירי וההעסקה הפוגענית, מתוארת באופן המעניק לה את התואר הנכבד של מסמלתו של הקב"ה.

הוכחות:

שמה גיטלי פרומטשיס שתרגומו הוא טובה ואדיקות.

עיסוקה - מספקת היא שימורי בשר ועופות שמהדרין מן המהדרין אוכלים משימוריה (9. עמ' 68).

בקטע אחר, המתרחש זמן רב לאחר תקופת השחיטה, מסביר רבי הלל איך למד מגיטלי פרומטשים להתעלם מדבר של גנאי, תוך הסתמכות על העקרון החז"לי של "דיו לעבד להיות כרבו":

דיו לעבד להיות כרבו. אם הוא כביכול סובל ומעלים עין מי לא ישא ולא יסבול (9 עמ' 85).

העבד הוא רבי הלל עצמו, רבו זו מעסיקתו גיטלי פרומטשים. אבל עיקרון זה כפי שהוא מופיע במדרש תנחומא בפרשת חיי שרה סימן ד, מתייחס לאברהם אבינו בתור העבד ולקב"ה כרבו. וכך מייצר עגנון מבלי משים את הזהות המבוקשת בין בעלת המשחטה לבין הקב"ה. האירוניה היא שבמקור המדרשי אברהם אבינו זוכה מרבו לכבוד ובסיפורנו התהפכו היוצרות, רבי הלל מקבל מרבו דוגמא רעה.

בקטע אחר מציג רבי הלל את גיטלי פרומטשים כמי שחושבת שהיא יכולה -
לכפר על כל העוונות והפשעים והחטאים שחטאה ועוותה ופשעה (9 עמ' 98).

ומי הוא זה אשר לו היכולת לכפר, על פי תפילת הכהן הגדול בסדר העבודה של יום כיפור?
הקטע שהוא קרוב לוודאי המשכנע והמשמעותי ביותר, נמצא בהמשך לשאלתו של רבי הלל:
מה שכל יש בהריגת שליש מהאומה הישראלית ביד שיקוץ משומם? (9 עמ' 96)

רבי הלל חוזר וכופל את השאלה:

מה שכל יש בהריגתם וכו' (שם)

בין שני משפטי שאלה אלה, שהם כל כך חשובים ועקרוניים, מופיע משפט נוסף, תמוה ומוזר ולכאורה לא קשור:

שאלו ביקש לו משרה אצל גיטלי פרומטשים כגון הדחת הרצפה שבמרתף השחיטה
ספק אם היה מתקבל (שם).

בהנחה שמשפט זה ממשיך את הדיבור על ה"שיקוץ המשומם", (כך מכנה עגנון את הנאצים), מה לנאצים ולעבודות תחזוקה במפעל שימורים אמריקאי? אלא אם כן הכוונה במשפט זה איננה לגיטלי פרומטשים האישה, אלא לקב"ה שהייתה לו היכולת למנוע את השואה. וזוהי זעקתו של מחבר הסיפור: יכולת למנוע ולא מנעת. ועם זאת, יש למשפט משמעות חשובה נוספת, שבמידה מסוימת דווקא מסייגת את הטרוניה: השואה קרתה כי הנאצים בצעו אותה מתוך בחירה חופשית.

בסיפורים אלה ואחרים* מצטרף עגנון לאמירות שכמותן אנו מוצאים במקרא, בפיוטים ובקינות, "היה השם כאויב" (איכה ב, 4 ופסוקים רבים אחרים בפרק זה), "נהיית כשונא וצר" (קינת "אהלי אשר תאבת" לתשעה באב), ולקריאתו הנוקבת של אברהם אבינו (בראשית י"ח 25): "חלילה לך! השופט כל הארץ לא יעשה משפט?"

יצחק יפין, אב תשפ"ג

מקורות

1. ש"י עגנון "אלו ואלו" הוצאת שוקן תש"ך עמ' שנו
2. ארנה גולן מולד 23 (233) אדר תשל"ב עמ' 513-523.
3. ניצה בן דב "אהבות לא מאושרות" הוצאת עם עובד/ספריית אופקים 2009 עמ' 341-342
4. רבינו משה בן מימון, "מורה הנבוכים", תרגום הרב קאפח, הוצאת מוסד הרב קוק תשל"ז עמ' ט
5. חקרי עגנון, אוניברסיטת בר אילן. עורכים הלל וייס והלל ברזל. עמ' 135
6. ש"י עגנון "פתחי דברים" הוצאת שוקן תשל"ז
7. הלל וייס "קול הדם" הוצאת ספרא 2022
8. ש"י עגנון "סמוך ונראה" הוצאת שוקן תש"ך עמ' 144
9. ש"י עגנון "לפנים מן החומה" הוצאת שוקן תשל"ה
10. גרשון שקד "פנים אחרות ביצירתו של ש"י עגנון" הוצאת הקיבוץ המאוחד 1989 עמ' 110
11. עמוס עוז "שתיקת השמים – עגנון משתומם על א-לוהים" הוצאת כתר 1993 עמ' 213-219
12. בעז ערפלי "רב רומאן – חמישה מאמרים על תמול שלשום" עמ' 31-40, 104-112

(*) ברשימה זו התמקדנו בצרות הבאות על עם ישראל מצד הגויים. ניתן להרחיב את הדיון גם לסיפורים נוספים המעלים תמיהות, כגון אחריתו של יצחק קומר ברומן "תמול שלשום". עמוס עוז (11) ובעז ערפלי (12) דנים על כך בהרחבה ואף מביאים דעות של פרשנים נוספים.